

ТЕМПОРАЛЬНИЙ АСПЕКТ ІСНУВАННЯ ТА ПРИПИНЕННЯ ЗУСТРІЧНИХ СУБ'ЄКТИВНИХ ПРАВ

ГУЙВАН Петро Дмитрович - кандидат юридичних наук, доцент кафедри приватного права Полтавського юридичного інституту Національного університету «Юридична академія ім. Ярослава Мудрого», заслужений юрист України

УДК347.32.12

Данная статья посвящается исследованию вопросов квалификации, существования и прекращения встречных однородных обязательств. В частности, внимание уделяется зачету как специальному способу их взаимного прекращения. В работе анализируются временные факторы данного механизма. Определяется момент, от которого встречные требования приобретают способность к зачету, устанавливаются критерии оценки законности и своевременности данной сделки. Предоставляется темпоральная правовая характеристика последствий зачета однородных требований. Автор проводит анализ существующей правоприменительной практики в этой сфере, дает рекомендации по совершенствованию действующего законодательства.

Ключові слова: припинення зустрічних вимог, позовна давність, зарахування, початковий та кінцевий момент.

Український закон встановлює порядок реалізації закладених у суб'єктивному праві особи повноважень. Тому гіпотези більшості правових норм містять правила належної поведінки. І саме така поведінка представляє собою результат здійсненого чи здійснюваного права[9] та становить зміст регулятивного правовідношення [12]. Одним з критеріїв правомірності певної дії є здійснення її з дотриманням обраних темпоральних чинників. Зокрема, досить актуальним є питання про час виникнення та припинення зобов'язального відношення.

Саме з його тривалістю пов'язаний початковий момент суб'єктивного матеріального права та момент його закінчення. Тільки протягом періоду існування зобов'язання боржник несе обов'язок його виконання, а кредитор вправі вимагати цього. І навпаки, якщо зобов'язання ще не виникло, або вже припинилося відповідні право та обов'язок не існують.

У правовій літературі вже були дослідження змісту суб'єктивного матеріального права з точки зору його часових характеристик. Достатньо згадати праці О.О.Красавчикова, Б.Б.Черепакіна, С.М.Братуся, В.В.Луця, В.П.Грибанова та інших. Сутність такої внутрішньої характеристики суб'єктивного права, як його тривалість, є предметом юридичного аналізу у багатьох публіцистичних роботах. Разом з тим, окремі аспекти даної тематики досліджені або недостатньо, або опинилися взагалі поза зоною прискіпливої правової оцінки. Це, зокрема, стосується спірних питань про час виникнення чи закінчення матеріального права, коли правочини, що до цього призводять, мають односторонній характер, або право взагалі виникає не з правочину (акта законодавства, події тощо). А з огляду на недостатнє доктринальне та нормативне забезпечення непослідовною та суперечливою є і правозастосовна практика. Тож саме на виявлення основних закономірностей розвитку конкретного зобов'язання в часі та наслідків його припинення, узгодження реального стану відповідних регулятивних

та охоронних взаємин з чинним законодавством спрямоване дане дослідження. Предметом дослідження є проблеми практичної реалізації правових приписів, в першу чергу, при регулюванні питань щодо часу припинення суб'єктивного права та наслідків такого припинення.

Якщо детально розглянути більшість зобов'язальних відносин, то побачимо, що встановлення їхнього початкового терміну, переважно, не становить якихось труднощів. Він визначається або конкретним моментом у часі, встановленим сторонами чи нормативно, або вчиненням певного правочину. Так, зобов'язання щодо передачі товару виникне після укладення відповідного договору купівлі-продажу або від певного терміну, якщо сторони такий початок відстрочили. Воно також може з'явитися з моменту пред'явлення вимоги покупцем, коли контрагенти не визначили строк зобов'язання (ч.2 ст. 530 ЦКУ).

Дещо складніше питання стоїть із визначенням кінцевого моменту зобов'язання. Будь-яке зобов'язальне відношення має свою тривалість, і строк є ключовою його характеристикою та входить до змісту зобов'язання. Отже закінчення періоду дії права та відповідного обов'язку за ідеєю мусить призводити до закінчення зобов'язання. Між тим, чинне законодавство не відносить вплив строку до чинників, котрі обумовлюють припинення зобов'язань. У главі 50 Цивільного кодексу такої підстави немає. У доктрині також, переважно, наголошується, що вплив строку виконання не означає закінчення обов'язку[8]. Як же вирішити дану колізію, і чи є вона взагалі?

Давайте детально оцінимо з точки зору тематики даного дослідження главу 50 Цивільного кодексу. Чому в ній не йдеться про строки, невже закінчення дії права не має жодного значення для його припинення? З цієї оціночної позиції відразу кидається в очі очевидна помилка законодавця, який чомусь не відобразив у даній главі досить очевидні речі. У юридичній літературі вже давно виділяється коло зобов'язань, обмежених присічними строками. З нашої точки зору, до таких зобов'язань відносяться ті, які надають кредиторіві шляхом вчинення ак-

тивних дій протягом обмеженого часу право набути певного повноваження, обов'язок же боржника полягає у пасивній поведінці. Пропуск встановленого для цієї дії часу означає погашення такого права. Це, наприклад, право спадкоємця на прийняття спадщини, право кредитора на пред'явлення вимоги до поручителя, якщо строк договору поруки не визначений тощо. Інші дослідники дають невиправдано більш широке тлумачення зобов'язань, що охоплюються присічними строками[1, 10]. Але, попри існуючі доктринальні розбіжності щодо змісту та сутності самого присічного строку, всі сходяться на тому, що вплив такого періоду припиняє саме відношення і у зв'язку з цим позбавляє його можливості захисту (охоронне зобов'язання взагалі не виникає)[4, 6, 15]. Тож і відповідна глава Цивільного кодексу має бути відкоригована.

Втім, більшість матеріальних зобов'язальних відносин мають інший характер, і говорити про їхнє повне припинення із впливом обумовленого в договорі строку виконання не можна. На наш погляд, дійти правильного висновку в даній ситуації можна лише тоді, коли її розглядати з позиції теорії регулятивних та охоронних правовідносин[13]. Дійсно, регулятивне зобов'язання (спрощено кажучи, зобов'язання у непорушеному стані) виникає від часу, встановленого у правочині, і закінчується із впливом узгодженого періоду. Протягом його тривалості у боржника є обов'язок виконати певну дію на користь кредитора, а останньому належить кореспондуюче право вимоги. Скажімо, відповідно до умов договору постачальник мав передати товар протягом квітня. Інший приклад: позичальник повинен повернути гроші до 10 липня. В цих випадках тривалість дії регулятивних зобов'язань відповідно становить з 1 по 30 квітня та від часу укладення договору позики до 10 липня включно. Після спливу кінцевих термінів (у наших прикладах – 30 квітня та 10 липня) регулятивне зобов'язання припиняється, попри те, що воно не було виконане. Натомість виникає нове – охоронно-правове відношення, наділене здатністю до його примусової реалізації через звернення до юрисдикційного органу

- суду шляхом пред'явлення позову (позовне домагання). Спрямованість вимоги, що входить до змісту такого охоронного правовідношення, може бути різною, наприклад, відшкодування нанесеної невиконанням моральної шкоди. Але, для розглядуваного питання найбільш важливим є те, що охоронне домагання може мати і той же самий зміст, котрий мало регулятивне зобов'язання, що вже припинилося - виконання обов'язку в натурі. Зрештою, у більшості випадків саме так і формулюється позовна вимога. Отже, з урахуванням викладеного, саме так і слід розцінювати нормативне регулювання тривалості зобов'язання у разі закінчення його строку: регулятивне відношення із спливом строку своєї дії закінчується, натомість виникає охоронне зобов'язання того ж змісту, тривалість якого українським законодавством не обмежується. Судовий порядок є лише одним з можливих способів реалізації охоронного права, тож існування останнього не залежить від спливу позовної давності і саме про це йдеться у ч. 1 ст. 267 ЦКУ[3]. Таким чином, охоронно-правова вимога за невиконанням зобов'язання продовжує тривати, допоки не припиниться у спосіб, вказаний у главі 50 ЦКУ.

Дана глава визначає перелік підстав, настання яких означає припинення зобов'язання. І таке припинення в темпоральному відношенні нерозривно пов'язане саме з часом прояву цієї обставини: дії чи події. Наприклад, зобов'язання припиняється у той момент, коли відповідно до закону чи договору воно є виконаним. Так, грошовий обов'язок буде погашеним, коли кошти надійдуть на рахунок кредитора – юридичної особи (п.4) ч. 1 ст. 532 ЦКУ). Новація припиняє попереднє зобов'язання від узгодженого сторонами моменту виникнення нового, неважко також встановити час припинення зобов'язання в результаті смерті учасника чи ліквідації юридичної особи.

Втім, не весь інструментарій глави 50 ЦКУ є таким прозорим. Нашу увагу привернула проблема строків припинення прав та обов'язків при зарахуванні зустрічних однорідних вимог. Такі можливості припинити зобов'язання передбачені як у цивільному (ст. 601 ЦКУ), так і в господарському

(ст. 203 ГКУ) законодавствах України. Відповідно до ідеї закону правові наслідки такого припинення мають бути тотожними тим, що настають, скажімо, при виконанні зобов'язання чи прийнятті відступного. Тож і часом припинення має бути момент отримання однією із сторін заяви контрагента. Але, як показує практика, такий висновок для багатьох не є очевидним. Справа в тому, що припинення зобов'язання його зарахуванням, на відміну від інших способів, визначених у главі 50 ЦКУ, передбачає одночасне погашення не одного, а двох обов'язків. При цьому згоди контрагента (кредитора за іншим зобов'язанням), право якого одночасно припиняється, не вимагається. А це означає, що така дія може бути не безспірною, з точки зору останнього. Саме в цьому і полягає складність оцінки такого способу припинення зобов'язання та його неоднозначне сприйняття у правовій літературі та правозастосовній практиці.

В той же час, суб'єктивізм оцінок не повинен впливати на характер дії нормативного регулюючого механізму, повинні бути чіткі об'єктивні критерії, що визначають необхідні якісні характеристики зустрічних зобов'язань, порядок дій учасників щодо їхнього зарахування та момент припинення. Це тим більш важливо, що коментовані відносини мають досить значне поширення. Інакше можемо отримати ситуацію, коли один контрагент вважає зобов'язання діючим, вимагає його виконання, нараховує за невиконання штрафні санкції, чи навпаки, будучи боржником, намагається виконати обов'язок, тоді як інший – переконаний у тому, що дане зобов'язання вже припинилося зарахуванням відповідної зустрічної вимоги.

Український закон кваліфікує зарахування однорідних зустрічних вимог як спосіб припинення двох зобов'язань, у яких сторони, що є кредитором і боржником в одному відношенні, мають зворотний статус в іншому. Зустрічні вимоги повинні бути не обов'язково однаковими за розміром, але неодмінно однорідними. Оце правило про однорідність вимог стосується їхньої правової сутності, але не підстави виникнення. Таким чином, цілком правильним буде за-

раховання, скажімо, грошових вимог, котрі виникли з різних правових підстав, в тому числі і з різних договорів. Наприклад, вимозі про сплату коштів за отриманий товар можна протиставити вимогу виконання грошового зобов'язання щодо сплати пені за неналежно виконану роботу за іншою угодою між цими сторонами.

Оскільки зарахування взаємних одна-рідних вимог проводиться за заявою однієї сторони, така дія вважається одностороннім правочинном. Припинення зобов'язання як правовий наслідок цього правочину означає, що від моменту його вчинення у обох сторін припинилися взаємні права та обов'язки в однаковому розмірі за тими зобов'язаннями, котрі вказані у правочині. Іншими словами, припинилося існування прав та обов'язків, які становлять зміст зобов'язань[5]. Отже, у учасників зарахування вже немає юридичних підстав вимагати від контрагента виконання обов'язку, що припинився, а якщо один з них пред'явить судову вимогу, йому має бути відмовлено, позаяк в Україні діє презумпція чинності правочинів (ст. 204 ЦКУ). Втім, огляд української судової практики не підтверджує цю, на перший погляд, безспірну тезу.

Скажімо, підприємство А є кредитором стосовно підприємства Б у грошовому зобов'язанні щодо оплати за поставлений прокат, а останній, в свою чергу, має до А право вимоги оплати наданих за іншим правочинном інформаційних послуг. Це найпростіший варіант, досить часто трапляються більш складні ситуації. Наприклад, поставачальник продукції вимагає оплати, а покупець пред'являє зустрічну вимогу щодо сплати передбаченого договором штрафу за неякісний товар. Або продавець пред'явив вимогу про оплату штрафних санкцій, пов'язаних з несвоєчасним виконання грошового зобов'язання, а покупець назустріч йому вимагає відшкодування збитків у зв'язку з ненаданням товару. Як бачимо, останні дві взаємні вимоги є безспірними. Але попри, на перший погляд, деяку відмінність даних зустрічних зобов'язань з позиції чинного українського законодавства вони є тотожними для можливого зарахування за заявою однієї сторони. Здавалося б, юрис-

дикційний орган все одно має оцінити підставність як позову, так і правочину, що його заперечує, та з урахуванням їх законності прийняти рішення. Насправді ж, сьогодні суди все частіше сприймають правочини щодо зарахування зустрічних вимог як належні лише тоді, коли під час їх вчинення взаємні вимоги були безспірними. Якщо ж одна із сторін проти зарахування заперечує, такий правочин не приймається як доказ. Сторонам пропонується вирішити питання щодо стягнення спірних вимог у суді, і тільки тоді зробити відповідне зарахування[18, 19, 24].

Такий підхід, власне, означає презумпцію неправомірності правочину: доведіть спочатку в судовому порядку дійсність своїх вимог, а вже потім їх можна зараховувати. Між тим, він не є нормативно обґрунтованим. Законодавство України не формулює такого правила, згідно з яким зарахуванню підлягають лише ті зустрічні одна-рідні вимоги, котрі вже були задоволені у судовому порядку. Більше того, закон навіть не вимагає безспірності таких вимог на час вчинення одностороннього правочину стосовно їхнього взаємного припинення. Простий формально-логічний аналіз статей 601 ЦКУ та 203 ГКУ дозволяє встановити, що закон веде мову про зустрічні зобов'язання, які виникли в результаті настання строку та можливого невиконання регулятивного обов'язку. Строк здійснення цих зобов'язань уже настав, але вони не виконані. Той факт, що особи можуть реалізувати відповідні зобов'язання, звернувшись до суду, підтверджується нормативним приписом: зарахування можливе лише протягом часу до спливу позовної давності. Як відомо, позовна давність регулює тривалість матеріального права особи на позов і її перебіг має сенс лише до пред'явлення позовного домагання. Після подачі позову, і тим більше після його розгляду та постановлення рішення ніякої позовної давності за вже розглянутими вимогами немає. Тож, нормативні акти якраз кажуть про зарахування в односторонньому порядку переважно саме тих вимог, котрі в судовому порядку не розглядалися. З методологічної точки зору, інший підхід є просто принципово невірним.

Загальновідомою, власне, є висловлена свого часу позиція Вищого господарського суду України: заява про зарахування зустрічних однорідних вимог як передбачений законом односторонній правочин не потребує погодження особи, якій вона спрямована. Остання може лише оскаржувати в судовому порядку дану дію, як і будь-який інший правочин[16]. Такий цілком виважений підхід означає наступне. По-перше, суб'єкт, котрий здійснив зарахування, не вправі в подальшому пред'являти судової вимоги про визнання дійсності правочину, позаяк він і так вважається дійсним. По-друге, з огляду на можливість подальшого судового спору відкидається теза про безспірність зарахованих обов'язків. І нарешті, по-третє, можливе судове оскарження дійсного правочину знімає всі питання щодо правової обґрунтованості вимоги про зарахування виключно стягнутих судами коштів. Така правова оцінка чітко узгоджується з чинним законодавством і означає лиш одне: якщо два учасники майнових відносин мають зустрічні та однорідні зобов'язання стосовно одного, вони можуть бути припинення шляхом їхнього зарахування в результаті заяви однієї сторони, не залежно від оспорювання цієї дії контрагентом та від того, прийняте щодо даних вимог судове рішення, чи ні.

Особа, що не погоджується з зарахуванням однорідних зустрічних вимог, вправі після отримання заяви іншої сторони оскаржити цей правочин. На жаль, у коментованому листі ВГСУ не надається детальне роз'яснення порядку вчинення таких дій. Втім, ми можемо самостійно його встановити, виходячи з аналізу інших актів чинного законодавства та вищих судових органів України.

Пріоритет чинності будь-якого правочину встановлено законом: він є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним (ст. 204 ЦКУ). Іншими словами, правочин не має юридичної сили лише тоді, коли він є нікчемним (ч. 2 ст. 215 ЦКУ), або визнаний недійсним у судовому порядку (оспорюваний ч. 3 ст. 215 ЦКУ). Всі недійсні правочини, незалежно від їхнього конкретного виду, об'єднує одна спільна риса – вони

суперечать правовим нормам[14]. Відтак, суб'єкт, у якого є підстави вважати правочин дефектним, має декілька механізмів належної поведінки. Він може звернутися до суду з позовом про визнання такого оспорюваного правочину недійсним. Але при цьому, як зазначає ч. 3 ст. 215 ЦКУ, заявник мусить заперечувати дійсність оспорюваної дії лише на підставах, встановлених законом. Дані підстави мають виключний перелік і визначені у параграфі 2 глави 16 Цивільного кодексу.

Інший спосіб оспорювання такого правочину пов'язаний з його можливою нікчемністю. Звісно, для визнання правочину нікчемним судового рішення не вимагається (ч.2 ст. 215 ЦКУ), але, враховуючи існуючу колізійність вітчизняного правового поля, Верховний Суд України вказує, що особа може пред'явити до суду заяву про встановлення факту нікчемності правочину[22]. Зрештою, вимога про застосування наслідків нікчемного правочину є самостійним способом захисту, тож позивач, у разі заперечень проти позову з посиланням на нікчемний правочин, вправі заявити і таку вимогу. При цьому, якщо позивач не заявляв окремо вимогу про встановлення нікчемності правочину, а посилається на її нікчемність при обґрунтуванні іншої пред'явленої вимоги, суди не вправі посилатися на відсутність рішення про встановлення нікчемності правочину, а повинні дати оцінку таким доводам позивача в мотивувальній частині рішення або ухвалити додаткове рішення[25]. Отже, за усіх обставин суд повинен з'ясувати питання законності правочину.

Як нікчемні з підстав недотримання законності (ч.1 ст. 203 ЦКУ) слід кваліфікувати і такі правочини щодо зарахування зустрічних вимог, у яких до припинення пред'являлися неправомірні вимоги[16]. Наприклад, один з контрагентів пред'явив до зарахування на підставі ст. 203 ГКУ вимоги, за якими спливла позовна давність. Встановити дану обставину можна лише в суді, коли правозастосовний орган дослідить питання про початковий момент перебігу (коли кредитор за цією вимогою дізнався чи мав дізнатися про порушення), обставини, що, можливо, зупиняли чи переривали давніс-

ний перебіг. Якщо суд встановить, що позовна давність дійсно спливла, він повинен кваліфікувати правочин щодо зарахування даних вимог як нікчемний і не враховувати його при вирішенні спору. В той же час, в порядку реституції для сторін буде продовжуватися зобов'язання, за яким існуватиме право вимоги боргу (хай і простроченого), позаяк сплив давності не припиняє саме зобов'язання (ч.1 ст. 261 ЦКУ). Точно так же правозастосовний орган повинен діяти, коли в результаті судової оцінки наданого стороною доказу (заяви про зарахування) буде виявлено, що один з контрагентів припинив вимоги, на які він за законом не мав права.

Встановлення судом при розгляді будь-якого спору, що правочин, на який сторони посилаються в обґрунтування чи заперечення позовних вимог, є нікчемним, матиме ті ж наслідки, що і визнання оспорюваного зарахування недійсним: сторони повернуться до попереднього стану і саме з урахуванням його диспозиції буде прийматися рішення щодо предмету спору.

Тож чому сьогодні домінуючою на практиці виявилася інша концепція – про обов'язкову безспірність стягнутих судами зустрічних вимог для їхнього зарахування? Спробуймо знайти відповідь, проаналізувавши численні приклади правозастосовної практики, насамперед господарської, в даній царині, адже зарахування зустрічних грошових обов'язків є досить поширеним саме у взаєминах господарюючих суб'єктів. Як вже зазначалося, оцінка вимог з позиції безспірності та судового стягнення не має нормативного підґрунтя. Та це, власне, нічого б і не дало. Адже, навіть учасники зарахування один одному сум основного боргу (вартості обумовленого в договорі товару) можуть заперечувати наявність чи розмір певного грошового зобов'язання з огляду, наприклад, на некомплектність чи дефекти асортименту продукції, припинення в минулому частини обов'язку тощо. Таким чином, дані заперечення при розгляді будь-якого спору у суді мають бути розглянуті та вирішені. На те суд за нашим законодавством і визначений органом, котрий покликаний вирішувати спори, щоб він не вимагав безспірності відносин від учасників процесу.

Дослідження низки судових справ не дає можливості виявити правове обґрунтування такого підходу. На жаль, при постановленні рішень попри цитування загальновідомих норм щодо презумпції правомірності правочину посилення робиться якраз не на них, а на судові прецеденти чи правові позиції вищих судів, викладені у окремих роз'ясненнях. Можна, звісно, піддати критиці самі ці акти, але, на наше переконання, проблема полягає в іншому – у неправильному, часом дуже спрощеному та не завжди коректному застосуванні до конкретних випадків положень даних роз'яснень. Будучи один раз застосованим неправильно, певний підхід набуває тиражування і в подальшому стає усталеним. Так, у більшості судових рішень заперечення відповідача з посиланням на те, що він вже погасив позовні вимоги шляхом зарахування за ст. 203 ГКУ, ст. 601 ЦКУ жодним чином не аналізуються та не досліджуються. Посилання при цьому відбувається на документ Вищого господарського суду України, у якому, зокрема, вказано наступне. Припинення зобов'язання зарахуванням означає відсутність предмета спору за умови, якщо між сторонами не залишилося спірних (неврегульованих) питань; наприклад, якщо позивач заперечує існування своєї заборгованості перед відповідачем, у господарського суду немає підстав для висновку про відсутність предмету спору[17]. Тож суди при розгляді справи зазначають: зарахуванням може бути погашене дійсне зобов'язання, яке забезпечене судовим захистом [19].

Давайте детально дослідимо дане питання та встановимо, чи дійсно викладений вище текст говорить про обов'язковість безспірності та судової стягненості зустрічних вимог для їхнього зарахування, як то наразі вважається при винесенні рішень? Якщо ми отримаємо ствердну відповідь на це запитання, мусимо говорити про дефектність самих роз'яснень, позаяк вони не узгоджуються із законом, в іншому разі – отримаємо приклад правозастосовної практики, що склалася всупереч позиції ВГСУ. На наше переконання, все ж має місце другий варіант. Адже, якщо здійснити синтаксичний аналіз наведеного вище витягу з листа

ВГСУ від 12.03.2009 р., то з нього випливає, що відсутність предмету спору (між сторонами не залишилися спірних (неврегульованих) питань) є саме наслідком, а не передумовою припинення зустрічних зобов'язань зарахуванням. Спір у судовому засіданні між сторонами, в тому числі коли не тільки відповідач заперечує проти вимог позивача, а й навпаки, коли позивач заперечує проти аргументів відповідача, є не тільки звичайною, але ще й обов'язковою ознакою та передумовою процесу. Якщо немає спору, немає процесу. Тож, якщо позивача не влаштовують аргументи, що приводить на свій захист відповідач, він повинен надати докази їхньої дефектності. А суд зобов'язаний вирішити цей спір, оцінивши надані докази. Інакше кажучи, правозастосовний орган мусить надати правову оцінку всім сторонам, іншим явищам, на які посилаються сторони, і лише після цього аргументовано прийняти рішення. Скажімо, відповідач, заперечуючи проти позовних вимог про стягнення коштів, може навести докази того, що дане грошове зобов'язання було частково виконане і надасть певні платіжні документи. Позивач вправі з цими доказами не погодитися, зазначивши, приміром, що кошти були ним спрямовані на погашення інших обов'язків, надійшли не на той рахунок тощо. В цьому випадку суд повинен з'ясувати дійсний стан речей, чи мало місце реальне погашення саме позовної вимоги та в який момент це відбулося. Такий підхід є загально визнаний. Але, якщо у правозастосовній практиці обов'язково підлягає прискіпливій оцінці заява боржника про виконання обов'язку, чому інший підхід застосовується, коли той же боржник заперечує проти позову, вказуючи на припинення позовної вимоги іншим способом, прописаним у тій же 50 главі ЦКУ – зарахуванням. Очевидно, що і даний доказ юрисдикційний орган мусить так же ретельно оцінити, в тому числі на предмет його дійсності. І лише встановивши в результаті такого аналізу, що припинення зобов'язання його зарахування відбулося у законному порядку, суд може дійти висновку про відсутність у даному процесі предмету спору, про що і має зробити фіксацію у рішенні. Саме так слід розуміти

сутність першого речення коментованої фрази із листа ВГСУ.

Що стосується другого цитованого вище речення, яке передбачає зарахування лише дійсних зобов'язань, забезпечених судовим захистом, то тут взагалі все просто. Як відомо з теорії, матеріальне зобов'язання містить суб'єктивне право кредитора та юридичний обов'язок боржника. В судовому порядку може захищатися лише порушене право, тож точніше було б казати про забезпеченість судовим захистом не праводіношення в цілому (зобов'язання), а права уповноваженої особи. В доктрині існує дуже багато висловлювань щодо змісту поняття суб'єктивного матеріального права. Переважна більшість вчених сходяться на думці, що до складу суб'єктивного права входить повноваження носія на самостійну активну поведінку, право вимагати відповідних вчинків від зобов'язаної особи та забезпеченість такого права судовим захистом[2, 11]. Попри існуючі розбіжності між науковцями з приводу того, входить саме право на захист до складу суб'єктивного права, чи ні, всі дослідники одностайні: саме право повинне мати захисну властивість. Але це в жодному разі не означає, що право набуває своїх характерних ознак лише тоді, коли після його порушення воно було захищене судом. За загальним цивілістичним визначенням забезпеченість права судовим захистом означає його здатність бути захищеним у разі можливого порушення. Звісно, оцінка суб'єктивного права саме з цієї сторони передбачає дослідження його дійсності та інших чинників.

Отже, неважко помітити, що правозастосовна господарська практика, котра сьогодні склалася і наразі набуває подальшого тиражування, при вирішенні спорів, у яких заперечення проти позовних вимог ґрунтуються на їхньому припиненні шляхом зарахування, не узгоджується ні з чинним українським законодавством, ані з правовими позиціями вищих судових інстанцій. Між тим, застосовуваний підхід призводить до низки негативних результатів. По-перше, ухиляючись від аналізу дійсності правочину, який надає відповідач в якості доказу погашення позовних вимог, правозастосовний орган не

може правильно вирішити питання по суті спору: позов може бути задоволено, тільки якщо правочин недійсний, і навпаки. По-друге, задовольняючи позовні вимоги, суд фактично, хоче він того, чи не хоче, вирішує питання про дійсність правочину, навіть не аналізуючи його. Інакше кажучи, юрисдикційний орган застосовує наслідки недійсності правочину до дії, недійсність якої не встановлена ні законом, ні судом (відновлює погашене за цим правочином відношення і захищає право). По-третє, абсолютно невідзначеною стає доля зарахованої зустрічної вимоги. Суд не визнав її недійсності, в той же час не погодився з її дійсністю. Як же діяти далі правоволодільцеві за своєю вимогою? Він, зокрема, не може пред'явити її до суду, позаяк сам припинив це зобов'язання, і недійсність такого правочину встановлена не була. Що ж стосується поставленого нами на початку цієї статті питання про строк припинення такого зобов'язання, то воно взагалі набуває риторичного характеру.

Популярна наразі на практиці вимога щодо зарахування зустрічних вимог у разі їхнього оспорювання контрагентом лише після стягнення даних сум у судовому порядку призводить і до інших негативних результатів. Адже де гарантія того, що, маючи взаємні вимоги, визначені рішеннями судів, що набрали законної сили, обидві сторони погодяться із їхнім зарахуванням? Ціком вірогідно, що одна з сторін буде не визнавати дійсність такого правочину, вчиненого іншою. Скажімо, попри здійснене контрагентом зарахування, вона звернеться до виконавчої служби з вимогою про примусове виконання рішення на її користь. Це не суто теоретична побудова, подібні випадки вже мають місце у правозастосовній практиці. За таких обставин неодмінно будуть з'являтися окремі, на наш погляд, нелогічні судові справи щодо розв'язання цієї ситуації. Так, господарський суд Полтавської області розглядав судовий спір між ТОВ «Спецвогнеізоляція» та Дочірнім підприємством «Виробничо-комерційне підприємство «Завод будівельних матеріалів ЗАТ «Цивільбуд». Обидві сторони мали задоволені судами зустрічні грошові вимоги, відбулося їхнє зарахування за заявою одно-

го контрагента. Між тим, інша сторона та виконавча служба не звернули на це жодної уваги. Відтак позивач мусив звернутися до господарського суду з дивною, як на нашу думку, вимогою: визнати за ним право на зарахування зустрічних однорідних вимог. Суд задовольнив цей позов[23].

Але питання залишилися, ба їх стало навіть більше. Коли ж все таки виникло у позивача право на зарахування: на момент, коли настав строк виконання обох зустрічних зобов'язань, тоді коли зустрічні вимоги були задоволені судом чи, зрештою, коли правозастосовний орган в черговому провадженні визнав за ним це право? Відповідь очевидна, право на зарахування зустрічних однорідних вимог закон надає особі від початкового терміну виконання обох з них. Ціком логічно, що дане повноваження продовжує існувати і у разі задоволення судом однієї або обох вимог, але така ознака боргу не є обов'язковою. Коментоване право аж ніяк не залежить від заперечень чи побажань іншого учасника відносин, третьої сторони чи юрисдикційного органу. Контрагент мусить прийняти наслідки зарахування, якщо він не заперечує проти нього із встановлених нормативно підстав та у визначений законом спосіб. А правозастосовний орган також вправі не враховувати наслідки такого правочину лише тоді, коли в цьому чи іншому процесі було встановлено його недійсність. Дана позиція, до речі, висловлена в окремих рішеннях Верховного Суду України та Вищого Господарського Суду України[21, 20]. Тільки повернення до такого підходу, що враховує презумпцію дійсності правочину (він, до речі, застосовувався в нашій практиці певний час тому), дозволить уникнути всіх отих описаних вище проблем, котрі в протилежному разі неодмінно виникатимуть.

На завершення даної праці маємо висловити також певні критичні зауваження на адресу змісту статей 203 Господарського кодексу та 601 Цивільного кодексу в тій частині, де вони регулюють темпоральні характеристики зобов'язань, що підлягають зарахуванню. На наше переконання, фраза про те, що можуть бути зараховані зустрічні однорідні вимоги, строк виконання яких не встановлений або визначений

моментом пред'явлення вимоги, є помилковою. Аж ніяк не може бути предметом виконання, а відтак і зарахування, виконання якого невідомо коли почнеться, про що вже згадувалося у публіцистиці[7]. Стаття 530 ЦКУ визначає, що строк виконання зобов'язання встановлюється або сторонами (зобов'язання з визначеним строком), або за вимогою кредитора (зобов'язання з невизначеним строком). Отже, зараховуватися можуть не зобов'язання (вимоги) з невизначеним строком, а зобов'язання, строк яких при їхньому виникненні був не установлений, а в подальшому був визначений вимогою вірителя. Тільки після такої вимоги зобов'язання набуло строку свого здійснення (як правило, сім днів), і з цього моменту підлягає виконанню, а отже і зарахуванню аж до часу закінчення позовної давності.

З урахуванням викладеного можемо дійти висновку, що недостатня чіткість нормативного матеріалу та відсутність необхідних теоретичних напрацювань у сфері регулювання правових підстав і строків припинення зобов'язань їхнім зарахуванням відображається на ефективності української правозастосовної практики. Для досягнення чинним законодавством більшої однозначності та адекватності фактичним відносинам пропонуються наступні моделі його коригування.

1. Частина 1 статті 601 ЦКУ викласти у наступній редакції: «Зобов'язання припиняється зарахуванням однорідних зустрічних вимог, строк виконання яких настав». У цій же редакції необхідно викласти і частину 3 статті 203 ГКУ.

2. До частини 2 статті 601 ЦКУ та відповідно частини 3 статті 203 ЦКУ додати таке речення: «Наслідки зарахування однорідних зустрічних вимог за заявою однієї сторони є обов'язковими для іншої сторони, крім випадків, коли недійсність даного одностороннього правочину встановлена законом чи визнана судом».

3. У главі 50 Цивільного кодексу додати статтю наступного змісту: «Зобов'язання, що полягає у можливості вчинення управненою особою активної дії, спрямованої на набуття, зміну чи припинення певного повноваження, припиняється після закінчен-

ня строку такого зобов'язання (присічного строку)».

Література

1. Бабкин А., Молчанова Т. Виды пресекательных сроков в гражданском праве [Текст/ А.Бабкин, Т.Молчанова]// Советская юстиция. 1981. №24. С.22.

2. Бутнев В.В. Понятие механизма защиты субъективных гражданских прав [Текст]/ В.В.Бутнев // Механизм защиты субъективных гражданских прав: сб. науч. трудов. – Ярославль: Яросл. ГУ, 1990. – С. 11-12.

3. Гуйван П.Д. Позовна давність [Текст / П.Д.Гуйван. – Харків: Право, 2012. – С. 103-105.

4. Гурвич М.А. Пресекательные сроки в советском гражданском праве. [Текст] / М.А.Гурвич – М.: ВЮЗИ. 1961 -.С. 24-25

5. Зобов'язальне право [Текст]: навч. посібник для студ. юрид. вузів і фак.-тів унів.-тів / О.В.Дзера, Н.С.Кузнецова, В.В.Луць та ін.; за ред. О.В.Дзери. – К.: Юрінком Інтер, 1998 – С.119.

6. Калачов Н.В О давности по русскому гражданскому праву [Текст] / Н.В.Калачов // Юрид. вест. (изд. Моск. юрид. общества: 1867-1868). – М., 1867. – Кн.І - С.17-18.

7. Кондратюк Я. П. Проблемы зарахування зустрічних однорідних вимог при порушенні провадження у справі про банкрутство. [Текст] / Я.П.Кондратюк // Правовий тиждень. 2013 № 7-9. – С. 7

8. Луць В.В. Строки і терміни у цивільному праві: монографія / В.В.Луць. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – С36.

9. Мирошникова Н.И. Механизм осуществления субъективных гражданских прав [Текст]/ Н.И.Мирошникова. – Ярославль: Изд-во ЯрГУ, 1989. – С. 4 – 6.

10. Селезнев А.К. Исковая давность в хозяйственных взаимоотношениях социалистических организаций [Текст / А.К.Селезнев]. - М.: Юридическая литература. 1977. - С. 13.

11. Стефанчук М.О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав. [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / / М.О.Стефанчук. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України – К.: 2006. – С. 6-7.

12. Цивільне право України [Текст]: підручник. Т.1./ за ред.. В.І.Борисової, І.В.Спасибо-Фатєєвої, В.Л.Яроцького.- К.: Юрінком Інтер.

АНОТАЦІЯ

Дана стаття присвячується дослідженню питань кваліфікації, існування та припинення зустрічних однорідних зобов'язань. Зокрема, увага приділяється зарахуванню як спеціальному способу їхнього взаємного припинення. В роботі аналізуються часові чинники даного механізму. Визначається момент, від якого зустрічні вимоги набувають здатності до зарахування, встановлюються критерії оцінки законності та своєчасності даного правочину. Надається темпоральна правова характеристика наслідків зарахування однорідних вимог. Автор здійснює аналіз існуючої правозастосовної практики у цій сфері, надає рекомендації стосовно удосконалення діючого законодавства.

SUMMARY

This article is dedicated to the research of qualification, existence and the termination of similar counter obligations. In particular, attention is paid to offset a special way of their mutual termination. This paper analyzes the temporal factors of this mechanism. Determine the moment from which the counterclaim acquire the ability to set off, set criteria for assessing the legality and timeliness of the transaction. Given the temporal effects of the legal characterization of set-off similar claims. The author analyzes the existing legal practice in this area, makes recommendations to improve the existing legislation.

2004. - С. 88.

13. Цивільне право України [Текст]: підручник у 2 кн. / О.В.Дзера (кер. авт.. кол.), Д.В.Боброва, А.С.Довгерт та інш.; за аг. ред.. О.В.Дзери, Н.С.Кузнецової. – К.:Юрінком Інтер, 2002. Кн. 1. - С. 84-85.

14. Цивільне право України [Текст]: підручник у 2 кн. / О.В.Дзера (кер. авт.. кол.), Д.В.Боброва, А.С.Довгерт та інш.; за аг. ред.. О.В.Дзери, Н.С.Кузнецової. – К.:Юрінком Інтер, 2002. Кн. 1. - С. 171.

15. Шовкова О.В. Позовна давність як різновид цивільно-правових строків. [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / / О.В.Шовкова. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2008. – С. 18.

16. Інформаційний Лист Вищого господарського суду від 07.04.2008, № 01-8/211 «Про деякі питання практики застосування норм Цивільного та Господарського кодексів України», п.31.

17. Інформаційний лист Вищого господарського суду України №01-01/163 від 12.03.2009 р. «Про деякі питання, порушені у відповідних записках про роботу господарських судів України у другому півріччі 2008 року щодо застосування норм Господарського процесуального кодексу України», п.22.

18. Постанова Вищого господарського суду України від 04.08.2010 р. по справі №22/232/09 // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://jurportal.org/writ/10736841>.

19. Постанова Вищого господарського суду України від 26.03.2013 р. по справі №18/1427/12 // [Електронний ресурс] – Ре-

жим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/30271160>.

20. Постанова Вищого господарського суду від 18.03.2012 р. по справі №7/11 // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://document.ua/pro-stjagnennja-zaborgovanosti-doc28571.html>.

21. Постанова Судової палати у господарських справах Верховного Суду України від 29.03.2005 р.// [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/CE20D9008A2ECBBA882570FF007EE507?OpenDocument>.

22. Постанова Пленуму Верховного Суду України №9 від 06.11.2009 р. «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», п.5.

23. Рішення господарського суду Полтавської області, справа №21/260 від 11.01.2011 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/18163454>.

24. Рішення господарського суду Полтавської області від 28.03.2013 р. по справі № 917/122/13г // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/30369990>.

25. Узагальнення Верховного Суду України від 24.11.2008 р. «Практика розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними», підготовлене до друку судьями Верховного Суду України Я.М. Романюком, В.Й. Косенко та старшим консультантом управління вивчення та узагальнення судової практики З.П. Мельник.// [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/bce90d7b25c17f6dc225754e004b4c96?OpenDocument>.